

Новітня історія України

УДК 930.85

В. Г. Космина

КОНСТРУЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ «РЕАЛЬНОСТІ» В КОМУНІКАТИВНИХ СИСТЕМАХ РОСІЇ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА 2014 РОКУ

У статті розглядаються деякі теоретичні аспекти сучасного конструктивізму, передусім проблема створення «другої реальності» в мас-медіа, а також аналізується практика конструювання української «реальності» в комунікативних системах Росії. Згідно з теорією Нікласа Лумана кожна соціальна система конструює себе і свій навколишній світ, але система мас-медіа конструює зовнішній світ для всього суспільства. Російські мас-медіа у 2014 році «сконструювали» негативну картину української «реальності» і спровокували справжній сплеск агресивності щодо України.

Ключові слова: конструктивізм, конструювання реальності, соціальні системи, мас-медіа, російсько-український конфлікт, суспільні настрої, цивілізація.

Для багатьох громадян України, котра в лютому-березні 2014 р. переживала дуже непрості часи суспільних змін, великою несподіванкою став спалах ворожості до України, її Революції гідності, до українців узагалі з боку маси російських громадян. Руйнувалися родинні зв'язки, виникали конфлікти між друзями, обривалися контакти. Наслідком стали загарбання Криму, наростання сепаратизму і початок збройного протистояння на Донбасі, криваві зіткнення в Одесі та інших містах, розгортання військової агресії на сході України.

В українських і західних ЗМІ дії Російської Федерації щодо України за звичкою подавались (і подаються дотепер) як дії президента В.Путіна. Часто замовчувалась їхня масова підтримка з боку росіян. Звісно, не всі громадяни Росії ці дії підтримували, але тих, хто їх критикував, зазвичай таврували як «націонал-зрадників».

Практично не залишилось і сліду від колишніх тез про «вікову дружбу» російського й українського народів. Закінчилась ціла епоха в історії їхніх взаємин. Якою буде нова, ми не знаємо. Але, принаймні, можемо спробувати з'ясувати, як конструюється в Росії той спотворений образ України, що програмує негативне ставлення до неї з боку росіян. Тож у цій статті розглянемо деякі теоретичні аспекти сучасного конструктивізму, особливо проблеми конструювання реальності в мас-медіа, та на підставі соціологічних даних проаналізуємо російську практику конструювання «реальності» України у 2014 році.

Спершу опишемо теоретико-методологічний підхід, що дозволяє провести таке дослідження. Він розроблявся в рамках конструктивізму, зокрема тієї його версії, котра представлена теоріями У.Матурани, а особливо – Н.Лумана. Відштовхуючись від окремих положень відомих системних теорій (Л. фон Берталанфі, Т. Парсонса, У. Матурани та ін.), Н. Луман створив принципово нову теорію суспільства як всеохоплюючої самореферентної (зверненої тільки до самої себе) автопоетичної (самовідтворювальної) системи. «Будівельним матеріалом» для неї служать виключно комунікації між людьми, але не самі люди. За Луманом, люди як самореферентні системи свідомості лише структурно пов'язані з суспільством як комунікативною системою, але перебувають в його навколишньому світі [Докладніше про теорію Н.Лумана: 1].

Для нас же важливо підкреслити, що структурні зчеплення з системами свідомості уможливають і саме функціонування соціальних систем. Їхня самореферентність забезпечується тим, що смисли попередніх комунікацій, на котрі орієнтуються наступні, «зберігаються» головним чином у пам'яті систем свідомості, хоча й набувають там індивідуальних відтінків. І лише для смислів більш давніх комунікацій соціальні системи мають власні «сховища пам'яті» – письмові тексти, культурні надбання, місця пам'яті тощо. А загальна пам'ять суспільства, що сприяє його усталеності, – це культура як сукупність збережених ним сконденсованих комунікативних смислів минулого.

Н.Луман до структури комунікації як найважливіший її елемент включає розуміння. Тож замість характерної для традиційної теорії інформації схеми: повідомлення (передача) інформації адресантом – прийом інформації адресатом ми отримуємо значно складнішу схему комунікації: повідомлення адресанта – інформація, закладена в повідомлення – розуміння повідомлення (вирізнення в ньому інформації) адресатом. Інформація, яку хотів повідомити один, зазвичай не цілком збігається з інформацією, яку виявив

для себе в повідомленні інший. Адже кожен із комунікантів здебільшого надає їй смисли, закріплені в його власній системі свідомості завдяки якимось попереднім комунікаціям.

Але, щоб зменшити ризик нерозуміння з боку адресата, уже сам адресант виявляє випереджаюче розуміння: вибирає інформацію достатньо релевантну, а форму повідомлення достатньо прийнятну й зрозумілу для адресата. А це означає, що сама комунікація як така, а слідом за нею й система комунікацій, «спостерігає», причому спостерігає як за собою, за власним перебігом, так і за подіями в навколишньому світі, реагуючи тільки на актуальні для неї. Як зазначає Н.Луман, «комунікація являє собою певний тип спостереження за світом, що керується специфічним розрізненням інформації та повідомлення» [2, с. 75].

У чому ж суть спостереження, яке здійснює комунікація? Вона полягає в єдності розрізнення й означення. Саме завдяки власним спостереженням комунікаційна система розрізняє себе та навколишній світ. І завдяки цьому розрізненню вона конститує себе. Звідси класичне луманівське визначення системи: «Система “е” розрізнення між системою та навколишнім світом» [3, с. 68].

У цьому й полягає новий теоретичний погляд на систему: вона є розрізненням системи та навколишнього середовища, здійснюваним самою системою в її спостереженні й самоспостереженні. Система конститує себе тільки в співвіднесенні з навколишнім середовищем та існує тільки відносно нього. Інакше кажучи, самоідентифікація системи комунікацій, її зміст корелюється з її «баченням» навколишнього світу.

Без такого співвіднесення з навколишнім світом вона існувати не може. Межа між ними є не просторовою (як, наприклад, шкіра в організмі), а лише смисловою. Смислами ж є накопичені в її досвіді різноманітні значення, що в залежності від контексту надаються або процесам самої системи, або тим чи іншим предметам і явищам навколишнього світу.

Навколишнього світу система своїми операціями не досягає (як і він її). В цьому полягає її операційна закритість, котра уможливорює її самореферентність та автопоезис. Але система залишається відкритою щодо навколишнього світу, позаяк реферує його всередині себе, в своїх внутрішніх операціях. Як же суміщаються операційна закритість і загальна відкритість системи? Н.Луман, спираючись на теорію форм американського математика Дж. Спенсера Брауна, встановлює, що форму своєї межі з зовнішнім світом система повторно проводить (копіює) вже всередині самої себе, у своєму внутрішньому комунікативному середовищі (re-entry – «повторний вхід форми в форму»). Внаслідок цього вона спостерігає (розрізняє й означає) і себе, і свій навколишній світ винятково у власному смислово-медіумі. Цей медіум, або сукупність смислів, що надаються речам, формується, звісно, не в окремій комунікації, а в їхній системі. «Комунікативні системи можливі лише як рекурсивні системи, позаяк свої окремі операції вони можуть здійснювати лише через ретроспективне чи передбачаюче звернення до інших операцій цієї системи. Це, в свою чергу, тягне за собою двояку вимогу переривчатості та безперервності, з котрої випливає питання про те, яким чином в інших ситуаціях смисл може розглядатися як *один і той же*. Має утворитися *розпізнавана повторюваність*» [2, с. 76]. В результаті такої повторюваності й відбувається «конденсація» узагальнених смислів, що, зокрема, відображаються в мові, мовних зворотах, поняттях тощо.

Крім усього іншого, це означає, що сама по собі інформація з зовнішнього світу в операційно замкнуту самореферентну комунікаційну систему надходити не може. До неї надходять лише подразнюючі імпульси, які переносяться до неї з навколишнього середовища завдяки інтенціональності структурно зчеплених із комунікаціями систем свідомості, а в останні – через їх структурні зчеплення з нервовими системами, органами зору, слуху тощо індивідів. Інформація ж породжується тільки в конкретній системі комунікацій як її власна реакція на ці зовнішні подразнення. Між іншим, термін «інформація», що походить від лат. in- (в) і formare (надавати форму), фактично означає «введення у форму» чогось неоформленого, невизначеного.

Тут доречно ще раз нагадати, що структурне сполучення соціальних комунікативних систем і систем свідомості зумовлене тим, що обидва типи систем не тільки функціонують у спільних медіумах смислу та мови, а й будують свої операції як операції спостереження.

Оскільки інформація проявляється тільки в комунікаціях і в межах смислових референцій останніх, то виходить, що «система відтворює саму себе в уявному просторі своїх референцій» [2, с. 104]. З цієї констатації випливають два важливі для нас наслідки. По-перше, для жодної комунікаційної системи не існує й не може існувати якогось «об'єктивного світу», котрий би відрізнявся від її власних, актуальних чи потенційних, референцій цього світу. Вона сама виступає для себе реальною тільки в модусі спостереження зовнішнього щодо неї світу. І навпаки, предмети і явища навколишнього світу можуть поставати реальними тільки відносно даної системи: для засвідчення їх самостійного, незалежного від системи, існування бракує зовнішнього щодо і системи і світу спостерігача.

По-друге, функціонуючи як єдність само-віднесення та іншо-віднесення своїх операцій, комунікативна система не може, однак, спостерігати цю єдність, спостерігати саме розрізнення між своїми само-віднесенням та іншо-віднесенням, як і розрізнення між собою та своїм навколишнім світом. Внаслідок цього системи комунікацій, як, власне, й системи свідомості, оперують, «леліючи ілюзію контакту з навколишнім світом – в усякому разі, до тих пір, поки вони спостерігають лише те, що вони спостерігають, і не спостерігають те, як вони спостерігають... Феноменологія практикується як онтологія» [2, с. 99].

Цей загальнопоширений спосіб спостереження Н.Луман називає спостереженням першого порядку. Він властивий і буденним комунікаціям, і наукам.

Однак для соціально-гуманітарних наук, для історії кут зору і сама процедура спостереження мають радикально змінитися, коли його предметом стає інше спостереження. Тоді на місце простого спостереження приходять спостереження за спостереженням, або спостереження другого порядку. Його формулу німецький соціолог виявив у кібернетиці другого порядку австро-американського математика

Г. фон Ферстера. Примітно, що й з погляду К.Поппера «наша повсякденна мова наповнена теоріями», а «спостереження завжди є спостереженням у світлі теорії» [4, с. 82].

Соціальні системи є системами смисловими. *Смисл* же комунікації, тобто її значення (=призначення), полягає в тому, що вона приєднується до комунікацій лише певної спрямованості, а не до будь-яких. І навпаки – система комунікацій дозволяє приєднуватись до себе лише певним комунікаціям, а не будь-яким. У більшості випадків комунікації групуються за спільною орієнтацією на якісь загальні смисли, своєрідні комунікативні коди, які можна умовно позначити певними смисловими термінами і навколо яких вибудовуються послідовності комунікацій, їхні мережі, а потім і цілі підсистеми суспільства. У сучасному суспільстві такими словами-кодами комунікацій є: для політичної підсистеми – *влада/право*, для економічної – *власність/гроші*, для інтимної сфери – *любов*, для науки – *істина*, для мистецтва – *прекрасне*, для мас-медіа – *інформація* тощо. «Розуміння» в комунікації передбачає передусім з'ясування її відповідності тому чи тому коду.

Зазначені слова-коди протягом останніх століть перетворилися на самодостатні символи, що притягують до себе відповідні комунікації. Вони вже сформували навколо себе самостійні медіуми споріднених комунікацій, які Н.Луман називає символічно узагальненими медіа комунікації, або медіа успіху [5, с. 152–241]. Крім цих «медіа успіху», в яких проявляються смисли комунікацій, німецький соціолог великої ваги надає «медіа поширення» комунікації: мові, писемності, книгодрукуванню, електронним медіа, поява кожного з яких з часом суттєво змінювала умови функціонування суспільства [5, с. 54–150].

Луман також розробив теорію еволюції соціальних систем. Механізм еволюції суспільства як комунікативної системи включає: варіювання смислових комунікацій, селекцію окремих із них домінуючою структурою смислових очікувань, ре-стабілізацію суспільства в нових умовах [Див.: 6, с. 7-125].

Слід звернути увагу на те, що в сучасному суспільстві особливу роль відіграють мас-медіа, котрі можуть виступати як загальними медіа поширення комунікації, так і самостійними медіа успіху. Тобто, з одного боку, вони (особливо електронні) уможливають/полегшують вдале функціонування всіх соціальних систем, а з іншого – самі виступають «зацікавленою» соціальною системою з власною структурою очікувань і критеріями селекції інформації за кодом розрізнення *інформативне/неінформативне*. Особливе значення має те, що ні системи свідомості (через структурно сполучені з ними органи зору та слуху), ні пов'язані з ними соціальні системи, включно з безліччю найпростіших систем інтеракцій, самі по собі не можуть отримувати інформаційних «подразнень» за межами свого безпосереднього спостереження. Таку функцію «доставки» для них інформації виконують мас-медіа, але вже інформації дібраної й препарованої на їхній власний розсуд. Однак дібрані й відповідним чином подані факти якраз і є тією сконструйованою «реальністю», з якою співвідносять себе всі соціальні й психічні системи.

Цю проблематику Н.Луман досить докладно аналізує у своїй книзі «Реальність мас-медіа» [Див.: 7]. Він розпочинає її словами: «Те, що ми знаємо про наше суспільство і навіть про світ, в якому живемо, ми знаємо завдяки мас-медіа. Дане твердження справедливе не тільки щодо нашого знання про суспільство та історію, а й відносно пізнання природи» [7, с. 8].

Що ж входить до числа мас-медіа? Це «всі громадські установи, що використовують технічні засоби для поширення повідомлень (Kommunikation)». До них передусім належать книги, журнали, газети, що виготовляються на друкарському верстаті, результати всякого роду фото- або електронного копіювання, якщо масові продукти виробляються для ще не визначених адресатів, а особливо – поширення загальнодоступних повідомлень в радіо- й телевізії. Він зазначає, що тільки машинне виробництво якогось продукту як носія комунікації – а не писемність як така – привело до відокремлення особливої системи мас-медіа. Вирішальне ж значення має те, що між відправником і адресатами не може відбутися безпосередня інтеракція, котра взагалі виключена завдяки посередництву техніки. При цьому виявляються задіяними два фактори селекції, які не можуть координуватися з одного центру: готовність до мовлення і інтерес до включення [7, с. 9–10].

Н.Луман наголошує, що про реальність мас-медіа можна говорити в двоякому сенсі. З одного боку, «реальність мас-медіа, можна було б сказати, їхня реальна реальність, полягає в їх власних операціях»: у пресі та мовленні, у читанні, у перегляді передач. Тому більш осмислено було б розуміти під реальною реальністю засобів масової інформації ті комунікації, що в них відбуваються і їх пронизують. При цьому німецький соціолог зауважує, що «комунікація виникає лише тоді, коли хтось бачить, чує, читає і остільки розуміє, що тут могла б статися подальша комунікація. Одна тільки дія, що передає повідомлення, отже, ще не є комунікацією» [7, с. 11–12].

Водночас Н.Луман говорить і про «другий сенс реальності мас-медіа», а саме, про сенс того, що для неї або завдяки їй для інших «виглядає як реальність». Якщо використовувати кантівську термінологію, мас-медіа виробляють «трансцендентальну ілюзію». У такому розумінні «діяльність мас-медіа розглядається не просто як послідовність операцій, але як послідовність спостережень або, точніше, як послідовність спостерігаючих операцій». Щоб прийти до такого розуміння мас-медіа, ми повинні спостерігати їхні спостереження. Для розуміння, представленого спочатку, досить спостереження першого порядку, в якому мова нібито ведеться про факти. Для другої можливості розуміння слід зайняти позицію спостерігача другого порядку, тобто спостерігача спостерігачів. «Дотримуючись цього розрізнення, ми можемо говорити (завжди щодо якогось спостерігача) про першу реальність і про другу (або спостережувану) реальність. Тепер ми спостерігаємо деяке подвоєння реальності, яке здійснюється в спостережуваній системі мас-медіа» [7, с. 13].

Та якщо мас-медіа проводять розрізнення між своїми само-віднесеннями та іншо-віднесеннями, то вони «повинні конструювати якусь реальність, а саме, ще одну реальність, відмінну від них самих». Позаяк усяке

пізнання будується на основі розрізнення само-віднесення та іншо-віднесення, то це означає, що «всьяке пізнання (а отже, будь-яка реальність) є конструкцією». При цьому вказане розрізнення не може існувати в зовнішньому світі системи (бо чим були б тоді ці «сам» та «інший»), а здійснюється лише в самій системі. Отже, «тут, як і в теорії пізнання, ми вибираємо опцію операційного конструктивізму». А конструктивістські теорії стверджують, що когнітивні системи не в змозі розрізнити між умовами існування реальних об'єктів та умовами їх пізнання, бо вони не мають ніякого незалежного від пізнання доступу до таких реальних об'єктів.

За Н.Луманом, операціональний конструктивізм у жодному разі не заперечує існування зовнішнього світу. Адже тоді не мало б сенсу і поняття межі системи, яке передбачає, що існує й інша її сторона. Теза операціонального конструктивізму не веде до «втрати світу», не оспорує існування реальності. Але те, що мається на увазі під «реальністю», може бути лише внутрішнім корелятом системних операцій. Це – всього лише індикатор для успішних перевірок зв'язності і послідовності в системі. «Реальність виробляється всередині системи через надання сенсу (або краще по-англійськи: *sensemaking*)», – пише Н.Луман [7, с. 14–16].

Утім, методологічний підхід німецького автора змушує його уникати питання про те, як мас-медіа спотворюють реальність своїм способом її подання. Бо «це передбачало б онтологічну, наявну, об'єктивно доступну реальність, що начебто пізнається вільно від конструкцій і становить у своїй основі древній космос сутностей». Він визнає, що вчені можуть бути абсолютно переконані, що вони краще знають реальність, ніж вона зображується в мас-медіа, приречених на те, щоб займатися «популяризацією». Та це, на його думку, означало б всього лише зіставляти власну конструкцію з деякою іншою.

Водночас подвійний смисл реальності – у вигляді операції, що відбувається фактично, тобто спостерігається, й у вигляді породжуваної тим самим реальності суспільства та його світу – чітко показує, що «поняття оперативної замкнутості, автономії та конструкції в жодному разі не виключають каузальних впливів ззовні. Саме тоді, коли ми змушені виходити з того, що в кожному випадку йдеться про сконструйовану дійсність, ця своєрідність здійснюваних операцій особливо залежить від зовнішніх впливів» [7, с. 17–19].

Узагальнюючи теоретичний виклад проблеми комунікативної будови суспільства та ролі й місця в ній системи мас-медіа, відзначимо, що єдиною соціальною реальністю є самі комунікації, що вибудовуються в комунікативні системи. А єдиною реальністю для цих систем, що забезпечує й їхню власну реальність (бо ж вони існують лише у співвіднесенні з зовнішнім світом!), є те, ЩО і ЯК вони «БАЧАТЬ» у своєму навколишньому середовищі, оскільки така система в кожен конкретний момент існує (оперує, функціонує) тільки відносно цього навколишнього світу, розрізняючи себе і його за певним кодом розрізнення. Інакше кажучи, кожна соціальна система по-своєму «конструює» для себе свій навколишній світ і себе в цьому світі. Якщо ж йдеться про сучасні країни та їхній зовнішній світ, то «картину» останнього здебільшого створюють мас-медіа – свого роду «очі», «вуха», «органи дотику» інших соціальних систем. І благо, якщо в країні співіснують лише від-диференційовані функціональні системи комунікацій, з якими структурно сполучена й система мас-медіа, вимушена реагувати на їхній запит на «правдиву» інформацію про світ.

Значно більш небезпечним є становище там, де переходу до пост-цивілізації і повної від-диференціації функціональних соціальних систем не відбулося і зберігаються властиві традиційним цивілізаціям багатофункціональний ідейно(релігійно)-владно-власницький центр і така ж багатофункціональна периферія (навіть якщо комунікації функціональних систем здобули деяке поширення). За таких обставин вся сфера комунікацій духовно-моральної (ідеологічної) спрямованості підконтрольна центру і скеровується на його всебічну підтримку. А тому й підсистема мас-медіа залишається ідеологічним («інформаційним») знаряддям у руках багатофункціонального центру.

Опрацьований теоретико-методологічний інструментарій аналізу суспільства як системи комунікацій дозволяє по-новому висвітлити й деякі важливі тенденції у внутрішньому житті й зовнішній політиці сучасної Росії.

Відразу ж зазначимо, що Росію, з огляду на наявність історично сформованого цілісного комплексу цивілізаційних (стильових) характеристик (патримоніальна державність – общинність – православність), принаймні в її російському етнічному сегменті, можна вважати більш-менш скомпонованою системою комунікацій [Докладніше див.: 8]. І в цій своїй якості вона за своїм комунікативним змістом є тим, чим є, тільки відносно свого бачення України та інших релевантних для неї «об'єктів» у навколишньому світі. У тому числі іншо-віднесення суспільних комунікацій (інформацій щодо України) безпосередньо впливає на само-віднесення таких комунікацій (повідомлень, себто ставлення до суспільних інститутів у Росії). А «призму», або «окуляри», для масового «бачення» України створює не хто інший, як мас-медіа. Тож при вмілому «керівництві» створенням зовнішньополітичної інформації можна прямо формувати бажану для влади внутрішньополітичну поведінку населення.

Та чи все так просто в цій царині? Чи справді можна легко маніпулювати громадською думкою в Росії?

Достатньо інформації про суспільні настрої в Росії та ставлення росіян до України дають результати соціологічних опитувань. Відзначимо передусім ті з них, котрі проводить Автономна некомерційна організація Аналітичний Центр Юрія Левади (Левада-Центр). Ця недержавна дослідницька організація здійснює постійний моніторинг громадської думки з найгостріших питань внутрішнього і міжнародного становища Росії.

Дані опитувань показують, що впродовж понад 20 років після розпаду СРСР ставлення росіян до України не було надто дружнім, але не було й відверто прохолодним. Очевидно, давалося взнаки те, що хоч Україна першою закріпила свою незалежність на референдумі 1 грудня 1991 р., але приклад у проголошенні свого державного суверенітету (за формулою: верховенство законів республіки над законами Союзу РСР)

12 червня 1990 р. подала Росія. За соціологічними опитуваннями з кінця 1990-х років до 2013 року позитивне ставлення до України («дуже добре») висловлювали від 64 до 79% росіян (негативно ставились від 1/6 до 1/4 від числа опитаних), за винятком «ющенківських» 2006–2009 років, коли воно перебувало в діапазоні 48–55%, а в 2009 р. – лише 33%. Серед держав, начебто «вороже налаштованих» до Росії, Україну здебільшого ставили аж на 6-те місце (після США, балтійських держав та Грузії) [Див.: 9].

Відношення до України серед маси росіян радикально змінилась на початку 2014 року. Але як це відбувалося?

Ще восени 2013 року росіян мало турбувало питання про можливе укладення Україною Угоди про асоціацію з ЄС, а від 65 до 75% опитаних аж до середини лютого (!) вважали, що Росія повинна «дотримуватися дистанції» і не втручатися у справи українців. Люди розуміли надскладне економічне становище в Україні, вважали, що Україна вимушено лавірує між Росією і Заходом, а досить велика частина росіян підтримувала варіант євроінтеграції України. Тільки 29% вважали, що такий шлях – це зрада з боку України «слов'янського братерства», союзу з Росією тощо. А в цілому це приймалося як щось неминуче і навіть закономірне. З розумінням, що Україна стає самостійною державою, з якою треба зберігати дружні відносини, причому без митниці, без віз, з відкритими кордонами.

У грудні-січні під впливом ЗМІ події в Києві багато людей (83%) вже починають трактувати як спровокований Заходом конфлікт. Проте вже у лютому число прихильників цього погляду скорочується до 43%. Загострення протистояння трактується як народне повстання проти корумпованого режиму, спроба державного перевороту, спроба захоплення влади націонал-радикалами, відповідь на жорстокість і неадекватність дій з боку режиму Януковича.

Та ситуація різко змінилася з середини лютого, коли розпочалася масована пропаганда. Директор Левада-Центру Лев Гудков зазначав: «За інтенсивністю, агресією та брехливістю я такої кампанії в своєму житті ще не зустрічав» [10]. Ця пропаганда базується на кількох основних тезах:

1. Загроза існуванню росіян в Україні та мобілізація захисту «своїх».
2. Дискредитація Майдану та прихильників євроінтеграції, таврування їх не інакше як «бандитів», «нацистів», «антисемітів», «радикальних націоналістів-бандерівців».
3. З кінця лютого – початку березня жахання росіян дезінформацією щодо хаосу та безвладдя в Україні, розгулу там бандитизму, мародерства і, відповідно, загрози існуванню там російськомовного населення з закличками до втручання Росії.
4. З кінця лютого – тема необхідності взяття під російський контроль начебто «одвічно російських земель» – Криму та східних областей України.

«На чому будується ефективність такої пропаганди? Вона йде безперервним потоком. Повторюються одні й ті ж тези і формулювання. Виключається будь-яка альтернативна точка зору. Використовуються закони психолінгвістики: йде монтаж картинок зі словами, підміна понять, настирливе впровадження потрібних асоціацій у свідомість глядачів. Все це – в поєднанні з прямою дезінформацією: про неіснуючі акти насильства, захоплення людей, бійки і сутички, дискримінації російськомовних та погрози на їхню адресу тощо. Це і створює в головах кашу, в результаті ми отримуємо таку картинку: менше третини опитаних каже, що вони щось розуміють у тому, що відбувається, а 70% зізнаються, що вони не можуть розібратися в його суті. Але при цьому 63% вважають, що російські федеральні канали в цілому об'єктивно висвітлюють події в Україні. Це означає, що все, що подається з екрану, заковтується і некритично засвоюється» [10].

Наслідком стає надзвичайно високий ступінь сугестивності росіян. Масі населення навіюється неабиякий страх – перед дестабілізацією, можливістю потрясінь, перед кризами і конфліктами на тлі нерозуміння того, що відбувається. А далі страх перетворюється на агресію проти того, на кого вказує пропаганда як на джерело цього страху та занепокоєння. Це можуть бути не лише українці, а й росіяни з високими громадянськими якостями, реформатори. Під гаслами «наших б'ють», «йде повний розвал держави», «росіянам загрожують» публіка гуртується навколо держави і чиновництва, а Захід постає як «провокатор, традиційний – теж цілком міфологічний – противник Росії, котрий намагається вторгнутися в російську сферу впливу» [10].

Слід зазначити, що пошук національного ворога – це найважливіший механізм негативної інтеграції суспільства. Соціолог Лев Гудков розповідав сайтові «Сноб», що коли в далекому 1989 р. фахівці Левада-Центру вперше поставили запитання: «Чи є вороги у нашого народу?», то тільки 13% росіян сказали, що вороги є: в їхньому уявленні це були ЦРУ, Захід, ісламісти, сепаратисти, комуністи. Половина опитаних відповідала: «Навіщо шукати ворогів, коли всі проблеми пов'язані з нами самими?»

Але з приходом Путіна, який дуже потужно використовував механізми негативної консолідації, впевненість у тому, що у країні є вороги, підскочила до 78%. Сьогодні пропаганда потужно використовує міф про бандерівців, нацистів, українських фашистів, «Правий сектор», геноцид та дискримінацію росіян, забезпечивши тим самим не просто консолідацію суспільства, а об'єднання його навколо чинної влади, яка начебто захищає своїх, не дає їх скривдити, захищає споконвічно російські землі. Якщо політику Путіна підтримує 86% – це означає, що 86% переконані в необхідності відповідних санкцій, в наявності зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Коли росіянам немає чим пишатися, коли вони не відчувають, що їх цінують, уява про ворога стає інструментом консолідації і додання собі цінності. Ворог у цьому сенсі – негативна проекція самого себе. Зростання значущості ворога вказує на дефіцит підстав для самоповаги і найсильніший комплекс національної неповноцінності.

При цьому «йдеться не про реальних ворогів, – зазначає Л.Гудков, – а про міфи, які реанімуються пропагандою. Важливо розуміти, що пропаганда дістає вже існуючі елементи уявлень населення про реальність і робить їх актуальними і значущими. **Пропаганда не може переконати людей у тому, в чому вони переконуватися не хочуть** (Виділено нами – В.К.). Думки та уявлення, на яких, як на клавіатурі, грає пропаганда, вже є у свідомості людей. У майбутньому цей комплекс поглядів і думок ослабне, піде з першого плану, але не зникне» [11].

Про який же глибоко укорінений комплекс може йтися в сучасній Росії? І чому він загострюється? Гадаємо, що це передусім комплекс цивілізаційний. Наприкінці ХХ ст. Росія начебто визначила курс на модернізацію, перехід від давньої системної диференціації на багатофункціональний центр і багатофункціональну периферію до диференціації на функціональні системи, яка вже давно панує на динамічному Заході. Для цього була необхідною її максимальна відкритість світовим функціональним системам комунікації у всіх сферах.

Однак за час, що минув після проголошення державного суверенітету Російської Федерації, домогтися такої комунікативної відкритості не вдалося. Навпаки, стійкість закріплених у менталітеті маси населення цивілізаційних структур і зростає залежність матеріального благополуччя цієї маси від розподілу державою доходів від експорту енергоносіїв посилює якраз комунікативну закритість суспільства. Це створило умови для все більшого маніпулювання суспільними настроями з боку влади. Жовтневі події в Москві в 1993 р. по суті «поховали» європейське майбутнє Росії. А з початку 2000-х років спостерігалось поступове, але впевнене наростання авторитаризму, що супроводжувалося все більшою концентрацією в руках держави (або під її жорстким контролем) великої власності і засобів ідеологічного впливу на суспільство. Політичний режим у Росії, що характеризувався особливими повноваженнями першої особи, її масовою персональною підтримкою в суспільстві, при зовнішньому дотриманні демократичних форм, отримав назву «суверенної демократії». Але з системної точки зору це було відродження єдиного багатофункціонального ідейно-владно-власницького центру.

Посилення ж такого комунікативного центру вказувало на неприйняття масовою свідомістю функціональної форми системної диференціації. У цьому сенсі дуже показові результати соціологічного опитування, проведеного наприкінці вересня 2014 р. Левада-Центром. Майже чверть росіян (24%) вважають, що демократична форма правління не підходить Росії. Якщо ж ставиться питання про те, яка саме демократія була б потрібна Росії, то 16% називають такою ту, «що була в Радянському Союзі», а 55% – «зовсім особливу, відповідну національним традиціям і специфіці Росії». І лише 13% вважають прийнятною таку, «як у розвинених країнах Європи, Америки», причому на думку лише 5% опитаних західна демократія «потрібна Росії для розвитку», тоді як 39% вважають, що хоча вона і підходить для Росії, але вимагає істотних змін, пов'язаних з особливостями країни, а 45% переконані, що вона руйнівна для Росії. Примітно, що такі настрої не породжені однією лише конфронтацією із Заходом в 2014 році, а в порівнянних цифрах мали місце вже протягом низки років.

Наростає неприйняття Заходу постає помітним лише протягом більш тривалих відрізків часу. Так, 64% росіян переконані, що відносини між Росією і Заходом «завжди будуть будуватися на недовірі» (у 2008 р. таких було 52%, а в 1999 р. – лише 38%), а з тим, що вони «можуть бути по-справжньому дружніми», згодні лише 26% (у 2008 р. – 34%, а в 1999 р. – 52%) [12].

Таким чином, ми спостерігаємо цілком певну тенденцію до все більш рішучого відторгнення російським суспільством демократії європейського зразка, а якщо говорити більш точно, то самої соціальної системи політики Західної пост-цивілізації – тієї системи, яка поширилася далеко за межі західних країн і перетворюється на світову систему політики. Якщо до цього додати, що з числа опитаних росіян 73% відверто погано ставляться до США, а 68% – до Європейського Союзу [13], і що майже 2/3 з них упевнені в неминучості взаємної недовіри між Росією і Заходом, то резонно буде зробити висновок про досить окреслене цивілізаційне віддалення Росії від Заходу, а значить – і про її самоізоляцію від генетично висхідних до Західної цивілізації світових функціональних систем.

Саме тут, вочевидь, кореняться причини загально негативного сприйняття росіянами проєвропейського системно-цивілізаційного «дрейфу» України, який визначився останнім часом. У зв'язку з ним російська влада зарані вжила «запобіжних заходів». Ідеться про наростаючу впродовж майже десяти років масову кампанію «Георгіївська стрічка». Чим була викликана її поява навесні 2005 р.? По-перше, як показав досвід попередніх 15 років «незалежності» Росії, не знайшлося жодної ідеї, здатної консолідувати надзвичайно строкате в соціальному, культурному, релігійному й етнічному відношенні російське суспільство. Не виявилось й відповідної цій меті «священної» дати в історії країни, окрім однієї – Дня Перемоги. По-друге, україно необхідний був якийсь символ (символічний знак), придатний для того, щоб протистояти породженій Помаранчевою революцією в Україні популярній помаранчевій стрічці, а ще краще – протистояти самій цій небезпечній для Росії революції.

Цим консолідуючим знаком і мала стати так звана «Георгіївська стрічка» як начебто символ перемоги над фашизмом. Її популяризація та застосування всіма і всюди (з поширенням у суспільстві різних слоганів) покликані були підготувати ґрунт для об'єднання маси людей для «боротьби» не проти колишніх фашистів, а проти «сучасних». Довго їх не вишукували. Ними були оголошені українські національні політичні сили, які вже «відзначились» у перемозі Помаранчевої революції, а після приходу до влади В.Януковича розпочали боротьбу проти його режиму. Саме тому ще в 2013 р., задовго до президентських виборів, партія влади і проросійські сили почали проводити свої «альтернативні» заходи під «антифашистськими» гаслами з неодмінним атрибутом – «георгіївською стрічкою». «Ворог» був визначений. «Фашизм» належало знищити. Пропагандистська машина набирала обертів.

Тож нічого дивного в тому, що цією «стрічкою» прикрашали себе і «антимайданівці», і сепаратисти, і проросійські терористи всіх мастей. Більше того, на урочистостях у Кремлі та в обласних центрах з приводу анексії Криму російські політики дружно чіпляли на себе цілі «георгіївські» банти. Перемога над Україною трактувалась як «перемога над фашизмом»? Видається, однак, що «фашистськими» українська революція 2014 року та нова українська влада оголошувались для того, щоб можна було реалізувати накопичений у Росії протягом років, але не використаний, залежаний, а тому вибухонебезпечний, «антифашистський потенціал» (вкупі зі «стрічками»). Був задіяний комунікативний код розрізнення «фашистське/антифашистське» для забезпечення самоідентифікації та консолідації російської спільноти саме як «антифашистської». Тисячі російських «добровольців» кинулися на Донбас воювати проти української армії. Коли їх не вистачало, в дію вступали регулярні російські війська, офіційно іменовані «відпускниками». Все це має підтримку і з боку президента, котрий говорить про «поклик серця» та «обов'язок», і з боку росіян.

Таким чином, у комунікаціях російських політиків і ЗМІ, особливо телебачення, була досягнута відзначена нами вище «розпізнавана повторюваність», через котру були актуалізовані давно, здавалося б, забуті комунікативні смисли часів «холодної війни», і навіть Другої світової війни (а можливо й набагато давніші «архетипи»), доволі недоречні, а тому ще більш небезпечні, у XXI столітті. Небезпечні не лише для інших народів, але й для самої Росії.

Утім, для розв'язання локальних завдань розколу України, анексії її території, її економічного послаблення, а головне – недопущення політичних змін у Росії та всебічної консолідації росіян навколо своєї влади, вказані пропагандистські засоби були використані сповна. У 2014 р. вони принесли «відчутні результати».

Україна тимчасово втратила території. Її економічний потенціал підірвано. Тисячі людей загинули, а десятки тисяч отримали поранення, багато міст і сіл на сході країни зазнали руйнувань. Але спільна біда консолідувала і мобілізувала суспільство. Розпочався процес справжнього відродження нації.

У Росії ж була забезпечена консолідація абсолютної більшості суспільства навколо влади. Мова йде навіть не про особисту підтримку В.Путіна, причини якої можуть бути багатоскладовими, а саме про сприйняття «української» політики. Так, у жовтні 2014 р. на запитання про те, які почуття викликає у них політика Росії щодо України, росіяни відповідали: схвалення (44%), гордість за країну (18%), почуття торжества справедливості (10%), радість (4%) або ж ніяких особливих почуттів (16%). У той же час називали своє несхвалення 6% опитаних, протест, обурення – 3%, сором, відчай – 3%, тривогу і страх – 12% [14].

Аналітики відзначають, що після приєднання Криму до Росії стався сплеск великодержавної гордості і намітився новий суспільний договір: «Готовність до самообмежень в обмін на приналежність до великої держави» [15]. Якщо ж цей підйом триватиме скільки-небудь довго, то нових воєн не уникнути. Комунікації будуть еволюціонувати в тому напрямку, що чим біднішою буде ставати Росія, тим агресивнішою.

А поки що «пожинає плоди» система російської влади. Різні її інститути зазвичай користувалися різним рівнем довіри, який то збільшувався, то зменшувався, але був невисоким. За останній же рік він значно зріс у всіх інститутах. Так, у вересні 2014 р., порівняно з 2013 р., показник «Цілком заслугове довіри» збільшився у президента Росії – з 55% до 79%, у церкви – з 48 до 54%, в армії – з 43 до 53, в уряді – з 30 до 46, в органів безпеки – з 36 до 46, у Ради Федерації – з 24 до 39, у Держдуми – з 25 до 37, в обласних органів влади – з 32 до 35, у прокуратури – з 26 до 32, у профспілок – з 18 до 28, у суду – з 21 до 26, у поліції – з 18 до 21, у політичних партій – з 12 до 18 [16].

Таке само-віднесення комунікацій у Росії цілком корелюється з їх іншо-віднесенням до України та українців. Якщо ще в січні 2014 р. хороше (дуже хороше і в основному хороше) ставлення до України засвідчували 66% росіян, а погане (в основному погане й дуже погане) – 26%, у березні (7-14 березня) – відповідно 63 і 25%, то в травні – уже 35 і 49%, а в листопаді – 28 і 59% [17]. Такому ставленню до України цілком відповідають і порівняльні оцінки якостей українців та самих росіян. Тут, на думку росіян, у «позитивних» якостях значна перевага за росіянами: готові прийти на допомогу (на 40%: 47–7), миролюбні (на 31), відкриті (31), терплячі (31), гостинні (28), надійні, вірні (22). Зате в «негативних» якостях домінують українці: вони більш лицемірні (на 26%), нещирі (21), заздрисливі (18), пихаті (17), скупі (14), жорстокі (13) [18].

Звісно, що Росія повинна будь-що «рятувати» від них мешканців Південного Сходу України. Настрої серед росіян були в цьому відношенні дуже «рішучі», особливо в травні 2014 р. Так, 59% опитаних вважали, що Росія має активно підтримати проросійські сили на Південному Сході України (20% були проти), 51% виступали за прийняття цього регіону до складу Росії на основі місцевого референдуму, 59% підтримували захоплення місцевими активістами адміністративних будівель з вимогою автономії, 61% схвалювали участь російських добровольців у протистоянні на Донбасі (19% були проти), 72% виступали за визнання Росією незалежності ДНР. Нарешті, за надання ДНР та ЛНР російської дипломатичної підтримки виступали 89% опитаних, економічної допомоги – 70%, військово-технічної – 58%, а за введення російських військ – 31% [19].

Загалом результати соціологічних досліджень показують доволі цілісну й несуперечливу «картину» масових уподобань росіян як у сприйнятті внутрішньої й зовнішньої політики російської влади, так і в сприйнятті навколишнього світу Росії, передусім України та українців. Досить часто українські, західні, та й російські дослідники пов'язують зовнішню політику Росії з особистістю В.Путіна. Але соціологічні зрізи суспільних настроїв у цій країні, особливо в «українському питанні», та їх зіставлення з цивілізаційним змістом вказаного суспільства показують, що ці настрої доволі укорінені в усталених цивілізаційних пластах. І ще невідомо, чи влада та підконтрольні їй ЗМІ більше маніпулюють цими настроями, чи більше орієнтуються на них.

Підсумовуючи дослідження, зазначимо, що в сучасному суспільствознавстві (історії, соціології тощо) чільне місце посідає теорія конструктивізму. Один із її варіантів розробив Н.Луман: суспільство є комунікативною самореферентною автопоетичною системою, що конституює себе тільки в співвіднесенні з навколишнім середовищем та існує тільки відносно нього. Кожна з його підсистем по-своєму конструює себе і свій навколишній світ. Але особливу роль у сучасному суспільстві відіграє система мас-медіа, яка, крім іншого, додатково на свій лад конструює для інших соціальних систем «реальність» того навколишнього світу, котрий для них недосяжний. Підконтрольні владі російські мас-медіа у 2014 році успішно «сконструювали» для суспільства ту українську «реальність», котра спровокувала в ньому справжній сплеск агресивності щодо України. Та насправді вона лише «уміло» активізувала ті смисли в його глибинній комунікативній структурі (та в «підсвідомості»), що домінували в попередні десятиліття чи й століття. Але це питання потребує вже нового дослідження.

Джерела та література

1. Космина В. Г. Проблемы методологии цивилизационного анализа исторического процесса [монография] / В. Г. Космина. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. – 310 с.
2. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман ; пер. с нем. А. Антоновского. – М. : Логос, 2004. – 232 с.
3. Луман Н. Введение в системную теорию / Никлас Луман ; под ред. Дирка Беккера ; пер. с нем. К. Тимофеевой. – М. : Логос, 2007(І). – 360 с.
4. Поппер К. Логика и рост научного знания : избранные работы / К. Поппер ; пер. с англ. А.В. Блиникова [и др.]; сост., общ. ред. и вступ. ст. В.Н. Садовского. – М. : Прогресс, 1983. – 606 с.
5. Луман Н. Медиа коммуникации / Н. Луман ; пер. с нем. А. Глухова, О. Никифорова. – М. : Логос, 2005(І). – 280 с.
6. Луман Н. Эволюция / Н. Луман ; пер. с нем. А. Антоновского. – М. : Логос, 2005(ІІ). – 256 с.
7. Луман Н. Реальность массмедиа / Никлас Луман ; пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М.: Праксис, 2005. – 256 с. – (Серия «Образ общества»)
8. Космина В. Г. Становлення Євразійської цивілізації: деякі аспекти системного аналізу російської історії / В. Г. Космина // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. ХХІХ. – С. 331–340.
9. Отношение россиян к другим странам [Електронний ресурс]. Пресс-выпуск Левада-Центра. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/05-06-2014/otnoshenie-rossiyan-k-drugim-stranam>.
10. Липский А. Лишь 36% россиян чувствуют опасность приближающегося кровопролития [Електронний ресурс] // Новая газета. 15-03-2014. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/politics/62711.html>.
11. Когда россиянам нечем гордиться, они создают себе врага [Електронний ресурс] // Сноб. – 11.08.14. – Режим доступу: <http://snob.ru/profile/10069/blog/79594>.
12. Нужна ли России демократия? [Електронний ресурс]. Пресс-выпуск Левада-Центра. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/28-10-2014/nuzhna-li-rossii-demokratiya>.
13. Международные отношения: США, ЕС, Украина, Беларусь и Грузия [Електронний ресурс]. Пресс-выпуск Левада-Центра. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/03-10-2014/mezhdunarodnye-otnosheniya-ssha-es-ukraina-belarus-i-gruziya>.
14. Украинский кризис: политика России, ответственность и перемирие [Електронний ресурс]. – Пресс-выпуск Левада-Центра. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/05-11-2014/ukrainskii-krizis-politika-rossii-otvetstvennost-i-peremirie>.
15. «Готовность к самоограничениям в обмен на принадлежность к великой державе» [Електронний ресурс] // Газета. ру. – Режим доступу: http://www.gazeta.ru/comments/2014/10/29_a_6281141.shtml.
16. Доверие институтам власти [Електронний ресурс]. Пресс-выпуск Левада-Центра. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/13-11-2014/doverie-institutam-vlasti>.
17. Отношение россиян к другим странам [Електронний ресурс]. Пресс-выпуск Левада-Центра. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/08-12-2014/otnoshenie-rossiyan-k-drugim-stranam>.
18. Россияне о качествах украинцев и русских [Електронний ресурс]. Пресс-выпуск Левада-Центра. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/03-09-2014/rossiyane-o-kachestvakh-ukraintsev-i-russkikh>.
19. Ситуация на Юго-Востоке Украины [Електронний ресурс]. Пресс-выпуск Левада-Центра. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/02-06-2014/situatsiya-na-yugo-vostoke-ukrainy>.

Космина В. Г. Конструирование украинской «реальности» в коммуникативных системах России: теория и практика 2014 года

В статье рассматриваются некоторые теоретические аспекты современного конструктивизма, прежде всего проблема создания «второй реальности» в масс-медиа, а также анализируется практика конструирования украинской «реальности» в коммуникативных системах России. Согласно теории Никласа Лумана каждая социальная система конструирует себя и свой окружающий мир, но система масс-медиа конструирует внешний мир для всего общества. Российские масс-медиа в 2014 году «сконструировали» негативную картину украинской «реальности» и спровоцировали настоящий всплеск агрессивности по отношению к Украине.

Ключевые слова: конструктивизм, конструирования реальности, социальные системы, масс-медиа, российско-украинский конфликт, общественные настроения, цивилизация.

Kosmyna V. G. Construction of Ukrainian "reality" in the communicative systems of Russia: Theory and Practice 2014

The article examines some theoretical aspects of modern constructivism, especially the problem of creating a "second reality" in the media, and analyzes the practice of construction of ukrainian "reality" in the communicative systems of Russia. According to the Niklas Luhmann's theory each social system constructs themselves and their surrounding world, but the system media constructs the outside world for the whole society. Russian media "constructed" in 2014 negative picture of Ukrainian "reality" and provoked a real surge of aggression towards Ukraine.

Keywords: constructivism, construction of reality, social systems, the media, the Russian-Ukrainian conflict, social attitudes, civilization.